

ботаніки, біохімії, геотехнічної механіки, проблем кріобіології і кріомедицини, прикладної математики і механіки, Державного природознавчого музею.

Систематично виділяють кошти на передплату періодики окремі профспілкові комітети інститутів. Зокрема, передплату українських видань на суму 8800 грн для бібліотеки Інституту біоорганічної хімії та нафтохімії було здійснено за рахунок коштів профспілкового комітету, на суму 1440 грн – профспілкового комітету Інституту фізіології рослин і генетики. Коштом профспілкового комітету Фізико-хімічного інституту були передплачені літературно-художні журнали для бібліотеки на суму 1000 грн. Упродовж багатьох років виділяє кошти на передплату трьох назв українських періодичних видань профспілковий комітет Донецького фізико-технічного інституту.

Певного розвитку в 2009–2011 рр. набула **загальноакадемічна система онлайнного доступу до ресурсів** провідних постачальників наукової інформації. Постійно збільшувалися як число активних користувачів, так і кількість наукових установ, що отримували доступ до зазначених ресурсів. Президія НАН України у 2013 р. прийняла постанову «Про заходи із забезпечення централізованого доступу до зарубіжних баз наукової інформації та представлення періодичних видань НАН України у провідних наукометричних базах» від 15.01. 2014 р. № 2. З ініціативи НАН України до Кабінету Міністрів був внесений проект постанови щодо дозволу здійснювати попередню оплату доступу до електронних баз даних наукової і науково-технічної інформації на наступні бюджетні роки.

Аналіз звітів за 2013 р. засвідчив, що документні ресурси бібліотек НДУ продовжують зростати, хоча цей ріст суттєво уповільнився і не відповідає діючим нормативам. За видовим складом найбільший відсоток становлять періодичні та продовжувані видання. За джерелами надходження документів основними продовжують залишатися дари, передплата та книгообмін.

Позитивною ознакою у цьому році було збільшення кількості видань, підготовлених науковими установами та видавництвами НАН України, які безкоштовно отримали бібліотеки, та зростання інформаційних мережевих ресурсів на сайтах академічних установ.

Новими тенденціями, пов'язаними з формуванням фондів, стало розширення кола бібліотек, які комплектуються електронними документами, користуються депозитаріями наукової періодики, отримують вільний доступ до світових науково-інформаційних ресурсів.

2. Збереження бібліотечних фондів

Оснoву бібліотеки складає її фонд, тому актуальною та однією з основних проблем була і залишається проблема збереження бібліотечних фондів. Як і більшість бібліотек, бібліотеки НДУ НАН України протягом останніх років працюють у складних умовах, спрямовуючи свої зусилля на забезпечення інформацією науковців та вирішуючи при цьому комплекс завдань з безпеки та збереження фондів.

Збереження фондів бібліотеки – це безперервний процес, який починається з моменту надходження документів і триває протягом усього періоду їх використання та зберігання, а тому передбачає такий комплекс заходів:

- ◆ дотримання правил обліку та перевірки фондів;
- ◆ розміщення фонду у спеціально пристосованих книгосховищах;
- ◆ розширення площі книгосховищ відповідно до збільшення бібліотечних фондів;
- ◆ підтримки режиму збереження і санітарно-гігієнічного стану приміщень;
- ◆ упорядкування фонду та переміщення його окремих частин;
- ◆ облаштування бібліотек технічними засобами пожежної безпеки;
- ◆ ремонт, реставрація пошкоджених видань.

Усі ці питання актуальні для кожної академічної бібліотеки, але вирішення їх є досить проблематичними в сучасних умовах недофінансування.

Насамперед, функцію збереження бібліотечного фонду забезпечує його облік, завдання якого полягає у фіксації наявності і місцезнаходженні кожного документа. Він дозволяє ідентифікувати реєстраційний запис з оригіналом і даними про нього при перевірці фонду або розрахунку з читачем при неповерненні взятих із бібліотеки облікованих видань. Одним із основних заходів зі збереження бібліотечного фонду є його регулярна перевірка (переоблік). Затверджена «Інструкція з інвентаризації матеріальних цінностей, розрахунків та інших статей балансу бюджетних установ» (далі – Інструкція) наказом № 90 Головного управління Державного казначейства України від 30.10.1998 р., зареєстрована за № 728/3168 в Міністерстві юстиції України 16.11.1998 р., встановлює єдині вимоги до порядку інвентаризації основних засобів. Зазначимо, що наказом Держказначейства № 311 від 02.09.2010 р. внесені зміни до цієї Інструкції згідно з якими переоблік бібліотечних фондів

проводиться «за рішенням керівника установи один раз у п'ять років або протягом п'яти років з охопленням інвентаризацією щорічно не менше 20 відсотків одиниць бібліотечного фонду з обов'язковим завершенням розпочатої інвентаризації цього майна в структурному підрозділі протягом тридцяти днів». Як бачимо, періодичність проведення перевірки бібліотечних фондів залишилася без змін і складає 5 років. Але тепер Держказначейство, враховуючи специфіку обліку таких об'єктів, дозволило установам на свій розсуд проводити переоблік бібліотечних фондів або один раз на 5 років, або щорічно, охоплюючи при цьому не менше 20 % одиниць бібліотечного фонду.

«Методичними рекомендаціями з бухгалтерського обліку бібліотечних фондів», затвердженими наказом № 321/0/16/-08 Міністерства культури і туризму України від 27.03.2008 р., передбачені такі строки проведення перевірки бібліотечних фондів:

- ◆ найбільш цінні фонди, що зберігаються в сейфах чи в закритих шафах, – щорічно;
- ◆ рідкісні, цінні фонди – один раз на 5 років;
- ◆ фонди бібліотек обсягом до 100 тис. облікових одиниць – один раз на 5 років;
- ◆ фонди бібліотек від 100 до 200 тис. облікових одиниць – поетапно, один раз на 7 років;
- ◆ фонди бібліотек від 200 до 600 тис. облікових одиниць – поетапно, один раз на 10 років.

Зазначимо, що методика проведення перевірки бібліотечних фондів використовується бібліотекою з урахуванням її специфіки і загальних вимог до проведення переобліку. Залежно від умов роботи бібліотеки, вибору розміщення та обсягу її фонду існують три основні способи перевірки бібліотечного фонду:

- ◆ звіряння з документами індивідуального обліку (інвентарною книгою) для невеликих бібліотек з обсягом фонду до 10 тис. примірників;
- ◆ перевірка за допомогою контрольних талонів для бібліотек зі складною структурою та обсягом фонду понад 10 тис. прим.;
- ◆ перевірка за топографічним каталогом у великих бібліотеках, бібліотечний фонд яких нараховує понад 200 тис. примірників.

Узагальнюючи вивчення звітних документів зазначимо, що лише 17 бібліотек НДУ були зайняті перевіркою фондів, не припиняючи обслуговування користувачів. За звітний рік співробітники Інституту сходознавства провели повну перевірку

фонду (9796 прим.) у результаті якої було відібрано літературу, що потребує реставрації, та вилучено 240 непрофільних журналів. Співробітники бібліотеки Фізико-технологічного інституту металів та сплавів протягом 2011–2013 рр. провели повну перевірку фонду методом написання контрольних талонів. В інститутах чорної металургії, Морському гідрофізичному, колоїдної хімії та хімії води проведено повну перевірку книжкового фонду за раніше написаними контрольними талонами. Під час проведення цієї роботи виявлено втрачені читачами застарілі та фізично зношені книги.

Поетапний переоблік бібліотечного фонду для низки бібліотек НДУ носить системний характер. Так, в інститутах імпульсних процесів і технологій, кібернетики, фізіології рослин і генетики, геотехнічної механіки, Національному ботанічному саду проведено часткові перевірки книжкового фонду за допомогою звірки контрольних талонів із записами в інвентарних книгах. У Державному природознавчому музеї, Інституті ядерних досліджень, Донецькому фізико-технічному інституті проведено переобліки фондів періодичних видань. Наслідком роботи було складання списків іноземних журналів, які не користувалися попитом, для передачі до депозитарного відділу НБУВ. Не відібрані періодичні видання для депозитарного зберігання та морально застарілі суспільно-політичні журнали списувалися. У Фізико-хімічному інституті проводився поетапний переоблік фонду вітчизняної періодики, за рік перевірено близько 33 тис. прим. Переоблік супроводжувався упорядкуванням, переміщенням фонду, переглядом та відбором маловикористовуваних та зайводублетних журналів.

Бібліотеки НДУ зберігають у своїх фондах також колекції відомих вчених та науковців. Співробітниками бібліотеки Інституту проблем матеріалознавства проведено переоблік видань, що зберігаються в колекціях Г. В. Самсонова, І. М. Францевича, В. І. Трефілова, Т. Я. Косолапової.

За підсумками переобліку всіма бібліотеками було складено акти, до яких додавалися списки книжок, які перебувають на балансі бібліотеки, але не були виявлені під час перевірки. Всі надіслані до НБУВ акти перевірки складено належним чином, вони відповідають вимогам Інструкції та містять висновки комісії з перевірки фондів.

В Інституті електродинаміки проводиться підготовка до переобліку – написано 60 % контрольних талонів на основний книжковий фонд. Переоблік фонду було тимчасово призупинено в бібліотеках інститутів зоології та мікробіології і вірусології у зв'язку з ремонтом приміщень.

Збереженню фондів та встановленню його балансової вартості сприяє регулярна звірка стану обліку фондів з бухгалтерськими документами. В основному всі бібліотеки звітують про щоквартальні звірки, окремі бібліотеки з невеликими фондами звірку проводять тільки наприкінці року.

Актуальним питанням для бібліотек є проблема боротьби з читацькою заборгованістю. За звітний рік співробітники бібліотек НДУ приділяли немало часу заходам з ліквідації читацької заборгованості. Низка бібліотек запровадила обов'язковий розрахунок читачів з бібліотекою на період профвідпусток та в кінці року. Ліквідація заборгованості – велика проблема для бібліотек, у яких відсутні обхідні листи при звільненні співробітників. Бібліотечним співробітникам цих установ слід звернутися до адміністрації з пропозицією стосовно включення «Бібліотеки» до обхідного листа, а також запровадити обов'язкову перереєстрацію в кінці року. Як зазначила завідувач бібліотекою ГАО, найдієвішими засобами впливу на боржників виявилися доповідні записки на ім'я директора.

У книгосховищах, читальних залах, абонементних, службових приміщеннях, де зберігаються фонди, мають бути створені оптимальні фізико-хімічні та біологічні режими збереження фондів. Максимальне використання фондів бібліотеки можливе тільки в тому випадку, якщо вони правильно організовані, тобто для документів створені умови, що забезпечують:

- ◆ легкий доступ до будь-якого з видань;
- ◆ пристосовуваність до зміни видового складу фонду;
- ◆ дотримання режимів збереження бібліотечного фонду (кліматичного, світлового, санітарного);
- ◆ дотримання пожежної безпеки і техніки безпеки при зберіганні документів;
- ◆ комфортні умови для бібліотекарів і читачів, що працюють з фондом;
- ◆ можливість нарощування фонду;
- ◆ надійність конструкцій та обладнання.

У ряді установ, а саме в інститутах геофізики, механіки, геохімії, мінералогії та рудоутворення, з'явилися можливості для покращення стану збереження фондів за рахунок повернутих приміщень від орендарів або інших підрозділів установи, хоча ці приміщення лише частково або зовсім не оснащені стелажми. Упорядкувати частину своїх фондів змогли в бібліотеці Інституту

відновлюваної енергетики на додатково куплених чотирьох двосторонніх металевих стелажах.

Гостро відчувається брак площі в більшості бібліотеках, особливо відчутна ця проблема в інститутах української археографії та джерелознавства, літератури, сходознавства, сорбції та проблем ендоекології, проблем міцності, мікробіології і вірусології, Донецькому ботанічному саду, ГАО, Кримському філіалі Інституту археології. Переповнені книгосховища, неналежне обладнання, щільне розміщення книг на полицях сприяють швидкому руйнуванню і пошкодженню документів. У зв'язку з обмеженістю площ книгосховищ та з метою раціональнішого їх використання змушені постійно переміщувати фонди 10 відсотків бібліотек. У звіті Інституту сходознавства вказано, що частина фонду зберігається у коробках та непристосованих для зберігання місцях, що потребує негайного вирішення цієї проблеми. В бібліотеці Інституту демографії та соціальних досліджень площа книгосховища була зменшена наполовину, але поки що є достатньою для розміщення фондів бібліотеки. В Інституті електронної фізики читальна зала бібліотеки площею 66 м² підготовлена до здачі в оренду, а фонди перемістили в кімнату площею 28 м². Проте, як зазначено у звіті бібліотеки, в новій читальній залі значно тепліше і не протікає дах.

Вже не один рік у звітах вказується на непристосованість підвального приміщення для бібліотеки Інституту прикладної фізики, а територіальна віддаленість бібліотеки від інших корпусів Інституту не сприяє комфортному обслуговуванню її співробітників. Розташовані в двох різних корпусах бібліотечні приміщення Інституту біоорганічної хімії та нафтохімії; бібліотечний фонд Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології розташований у восьми книгосховищах, що є незручним для роботи та обслуговування читачів.

Оскільки основну частину фондів у бібліотеках, як і раніше, складають документи на традиційних носіях – книги, періодичні та продовжувані видання, неопубліковані документи тощо, то головне завдання їх фізичного збереження полягає в забезпеченні максимально можливого віддалення їх старіння та пошкодження.

Процес природного старіння матеріалів прискорюється при змінах температури і вологості в книгосховищах. Висока температура і підвищена вологість пришвидшують хімічні реакції в матеріалах, а також сприяють розвитку грибків. Понад три роки поспіль відсутній опалювальний сезон у бібліотеках інститутів проблем

матеріалознавства, чорної металургії. Не набагато кращі температурні показники в бібліотеках Донецького ботанічного саду, Карадазького природничого заповідника, інститутах радіофізики та електроніки, газу, фізичної хімії, де в опалювальний період температура становить 9–12° С. Серед бібліотек НДУ лише приміщення бібліотеки ФГНТ та Інституту історії України обладнані кондиціонерами.

Актуальним питанням для багатьох бібліотек залишається ремонт бібліотечних приміщень, за рахунок чого можна покращити передусім кліматичний режим та загальний санітарний стан приміщень. У ряді установ: Інституті зоології, Одеському філіалі ІБПМ, НДЦ Індустріальних проблем розвитку, Державному природознавчому музеї відремонтували всі бібліотечні приміщення, а в Інституті прикладних проблем механіки і математики поточний ремонт бібліотечних приміщень здійснюється систематично.

У своїх звітах бібліотеки зазначають про покращення стану збереження фонду за рахунок часткового ремонту окремих приміщень. У читальній залі бібліотеки Інституту економіки промисловості вирівняли стяжку і постелили лінолеум за рахунок спонсорських коштів. У бібліотеці Інституту загальної та неорганічної хімії відремонтували одну кімнату. В інститутах мікробіології і вірусології та металофізики частково замінено вікна в бібліотечних приміщеннях, а також розпочато ремонт приміщень. Потребують покращення умов збереження фондів в інститутах електродинаміки, радіофізики та електроніки, газу, радіоастрономічному, де необхідно замінити вікна та відремонтувати бібліотечні приміщення.

Біологічне пошкодження документів відрізняється від дії фізико-хімічних факторів тим, що живі організми: мікроорганізми, комахи, гризуни часто за дуже нетривалий час можуть спричинити величезні пошкодження. Бібліотекарі повинні уважно ставитися до стану фондів для того, щоб вчасно виявляти документи, вражені біологічними шкідниками та застосувати заходи для їх ліквідації. Забороняється в одному приміщенні зберігати чисті й уражені шкідниками фонди. Зберігання книг в стосах і штабелях протягом тривалого часу також створює умови для розведення комах-шкідників. Бібліотека Інституту сходознавства у своєму звіті зазначила, що «книги дуже тісно стоять на полицях, а частина фонду зберігається у коробках та непридатних для зберігання місцях».

З часом, навіть при правильному користуванні документами, вони поступово зношуються. 25 бібліотек НДУ НАН України у своїх

звітах відзначили, що здійснювали ремонт книг, періодичних видань та наукових звітів власними силами, всього відремонтовано 5316 прим. До палітурних майстерень звернулися лише декілька установ з метою ремонту дуже пошкоджених видань або виконання оправи. Для більшості інститутів виконання реставраційних та палітурних робіт залишається проблемою у зв'язку з браком коштів на ці види робіт. В Інституті мікробіології і вірусології опрацю і ремонт 28 видань виконав постійний читач і шанувальник бібліотеки. Відреставровано в палітурній майстерні 15 стародруків Державного природознавчого музею та 95 прим. видань Інституту металофізики.

До цих пір відчутні наслідки аварійних ситуацій, які сталися в книгосховищах інститутів фізіології рослин та генетики, механіки декілька років тому. Внаслідок аварій технічних комунікацій були залиті книги, що призвело до набухання книжкових блоків, деформації листків, відділенню оправи від блоку, зниженню механічної міцності, розмиванню тексту, клеєвих речовин, враженню грибками, а в подальшому – злипанню листків, насамперед у книгах на крейдовому папері. Заходи з евакуації вживалися, передусім, для тих видань, на які безпосередньо лилася вода, відокремлювалися залиті видання від непошкоджених.

Приміщення бібліотек відносять до пожежонебезпечних. Тому дотримання правил пожежної безпеки, наявність відповідного протипожежного устаткування – це ще один з факторів забезпечення збереження книжкового фонду, проте єдине чим забезпечена більшість бібліотек – це вогнегасники.

Ксерокопіювання видань в останні роки все активніше використовується читачами як простий і швидкий спосіб отримання інформації. Науково доведено, що вже після п'ятиразового копіювання різко змінюється білизна паперу, змінюються фізико-механічні показники матеріалів, а в подальшому цей папір знижує свою міцність, порівняно з папером, який не ксерокопіювався. Сканування на спеціальних сканерах та фотокопіювання завдає меншої шкоди друкованим виданням. Карадазьким природничим заповідником відскановано 21 друковане видання із колекційного бібліотечного фонду Т. І. В'яземського; Інститутом літератури оцифровано три книги співробітників Інституту та журнали «Життя й революція», «Металеві дні», які доступні у вільному доступі на сайті «Філологічний простір»; Одеським філіалом ІБПМ відскановано 20 прим. із фонду рідкісних видань кінця ХІХ – початку ХХ століття.

Бібліотеки приділяли достатню увагу вилученню малозапитуваної літератури, надсилали списки до сектору депозитарного зберігання НБУВ. Всього за 2013 р. вибуло із фондів бібліотек 53 055 прим. застарілої та малозапитуваної літератури.

Важливим аспектом збереження фондів бібліотек НДУ є діяльність з підготовки матеріалів до створення «Державного реєстру національного культурного надбання». Бібліотека Інституту фізіології виокремила з загального фонду книги-раритети (1876–1915 рр.), склала список цих видань та внесла до електронного каталогу. У бібліотеці Державного природознавчого музею склали список раритетних видань та історичних предметів для каталогу «Клейноди музею Дідушицьких у Львові».

З усіх 103 бібліотек НДУ НАН України, які здали звіти, інформація про збереження фондів відсутня у 12 звітах. Бібліотекам потрібно дотримуватися періодичності проведення перевірки бібліотечних фондів. Слід наголосити, що під час перевірки фондів працівники бібліотек не лише визначали фактичну наявність видань, зафіксованих в облікових документах, а й одночасно редагували каталожні картки, проставляли нові шифри, упорядковували фонд.

Важливу роль у роботі зі збереження фондів бібліотек відіграє організація системи безпеки. Сьогодні в бібліотеках можливе використання сучасних технічних засобів – камер спостереження, електронних систем несанкціонованого виносу книг, проведення електронної перевірки фонду, автоматичних аерозольних систем пожежогасіння. На жаль, інженерно-технічне забезпечення бібліотек мережі НДУ НАН України бажає кращого.

Всі заходи, які проводить бібліотека зі збереження фонду, націлені на те, щоб фонд її був повноцінно використаний читачами. Гарантією збереження фонду є свідоме ставлення до бібліотечних документів як користувача, так і бібліотекаря, особиста зацікавленість читача у виконанні правил користування бібліотекою, вміння, навички та звички бережливо поводитись з документами.

3. Бібліотечно-інформаційне та довідково-бібліографічне обслуговування

Аналіз сучасного бібліотечного обслуговування в бібліотеках НДУ НАН України в 2013 р. засвідчив, що пріоритетним напрямом діяльності було бібліотечно-інформаційне та довідково-бібліографічне забезпечення фундаментальних і прикладних наукових досліджень академічних установ. Надання у користування сформованих галузевих фондів, інформування про світові ресурси, створення власних інформаційних продуктів сприяли вирішенню основних завдань цього напрямку. Відбувається поступова зміна структури довідково-бібліографічного апарату, що включає тепер відомості про внутрішні та зовнішні інформаційні ресурси, фактографічні матеріали, посилання на повні тексти документів. Здійснюється підготовка та представлення бібліографічних, інформаційно-аналітичних продуктів як у друкованому, так і в електронному вигляді, створюються е-репозитарії архівів праць співробітників.

Як і в попередні роки, зберігається тенденція до зниження основних показників бібліотечно-інформаційної та довідково-бібліографічної роботи. Станом на 01.01.2014 р. кількість користувачів у бібліотеках НДУ НАН України становить 30 140 осіб, це майже на 600 осіб менше, ніж у 2012 р. Відвідування і книговидача знизилися на 109 322 та 353 908 од. відповідно, тобто відбулося зменшення основних показників на 18 %. Обслуговування іноземними документами скоротилося майже на 25 %. Таке становище обумовлено відсутністю належного фінансування купівлі та передплати профільних видань, відсутністю у більшості бібліотек доступу до іноземних БД, погіршенням умов зберігання фондів та роботи користувачів у читальних залах.

Найчисельнішими категоріями читачів були науковці та спеціалісти – 23 256 користувачів, або 77 % від загального складу. Порівнюючи з попереднім роком, категорія користувачів науковців збільшилася на 219, а спеціалістів, навпаки, зменшилася на 317 осіб. Кількість аспірантів становить 2634 особи, або 11 % від загального складу. У зв'язку зі скороченням аспірантського складу всієї НАН України відбулося зменшення цієї категорії користувачів і в бібліотеках НДУ (загалом на 241 особу). Зменшився також кількісний склад інших категорій — з 4505 у 2012 р. до 4292 у 2013 р. Це вчені та спеціалісти з інших організацій, як вітчизняних, так і зарубіжних, вчителі, студенти, старшокласники тощо.